

Суб'єктам права на конституційне подання:

Народним депутатам України

Коаліції «За чесний референдум»

вул. Олеся Гончара, 36а

Звернення

представників громадськості щодо неконституційності
Закону України «Про всеукраїнський референдум»

6 листопада 2012 року Верховна Рада України з порушеннями процедури, встановленої у Конституції України та Регламенті Верховної Ради України, прийняла Закон України «Про всеукраїнський референдум» (далі - Закон).

На наш погляд, є підстави визнати Закон неконституційним в цілому, оскільки:

1) Закон встановлює механізм проведення всеукраїнського референдуму, що не відповідає Конституції України.

Закон визначає організацію та порядок проведення всеукраїнського референдуму у спосіб, що належним чином не забезпечує право народу здійснювати владу безпосередньо шляхом реалізації громадянами свого конституційного права брати участь у всеукраїнському та місцевому референдумах, оскільки не гарантує відображення реального волевиявлення Українського народу на всеукраїнському референдумі, що не відповідає положенням частини другої статті 5, частини першої статті 38, статті 69 Конституції України. Так, відповідно до частини другої статті 5, частини першої статті 38, статті 69 Конституції України народ здійснює владу безпосередньо, зокрема шляхом здійснення народного волевиявлення через референдум та відповідно реалізації свого конституційного права.

2) Закон містить багато неконституційних положень, зокрема:

- Законом всупереч положенням Розділу XIII Конституції України встановлюється можливість зміни Конституції України (в тому числі прийняття її в новій редакції) на референдумі за народною ініціативою без участі Верховної Ради та Конституційного Суду.

- Закон всупереч положенням Розділу XIII Конституції України встановлює можливість зміни Конституції України шляхом скасування законів про внесення змін до Конституції України з автоматичним відновленням дії попередніх положень Конституції.

Вх. 331
big 06.06.20

- Закон закріплює можливість ухвалення на всеукраїнському референдумі нової Конституції України без врегулювання порядку підготовки, обговорення та попереднього схвалення проекту нової Конституції України. Це може призвести до узурпації влади шляхом проведення маніпулятивного референдуму. Порядок ухвалення нової Конституції України встановлюється лише цим Законом, що суперечить Рішенню Конституційного Суду України від 16.04.2008 р., за яким Український народ має право приймати Конституцію України на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою в порядку, встановленому Конституцією та законами України.

- Закон встановлює неконституційний порядок набрання чинності законами України – з дня оголошення Центральною виборчою комісією результатів всеукраїнського референдуму. Цим проігноровано конституційні приписи статей 57 та 94 Конституції України щодо заборони введення в дію неопублікованих чи недоведених до відома населення законів. Такий же порядок встановлено для набрання чинності новою Конституцією України.

3) Закон позбавляє громадян конституційного права брати участь у місцевому референдумі.

Закон позбавляє громадян права вирішувати місцеві питання через місцевий референдум, що суперечить положенням частини першої статті 38, згідно з якими громадяни наділяються правом брати участь у місцевих референдумах.

4) Закон прийнято з порушенням встановленої Конституцією України процедури розгляду та ухвалення.

Закон було прийнято у редакції першого читання, оскільки тексту, підготовленого до другого читання, із пропозиціями суб'єктів права законодавчої ініціативи, роздано депутатам не було. До прийняття Закону 06.11.2012 р. останній раз цей законопроект розглядався парламентом 10 липня 2010 року, після чого його було направлено на повторне друге читання, оскільки частина його норм не відповідає Конституції України. На момент розгляду законопроекту Верховною Радою парламентський комітет не розглянув його і не підготував законопроект до повторного другого читання. Прийняття законопроекту відбулося без обговорення, без розгляду внесених народними депутатами численних поправок, чим порушено закріплене статтею 93 Конституції України за народними депутатами право законодавчої ініціативи.

Також звертаємо увагу, що Закон суперечить європейським стандартам організації та проведення референдумів. Зокрема Закон не відповідає багатьом положенням Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1121 (1997) «Про інструменти участі громадян у представницькій демократії», Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи 1821 (2007) «Про Кодекс належної практики щодо референдумів» від 23.11.2007 та Декларації Комітету Міністрів Ради Європи «Про Кодекс належної практики щодо референдумів» від 27.11.2008.

Таким чином, Закон «Про всеукраїнський референдум» суперечить Конституції України та європейським стандартам, проголосований з порушеннями процедури, встановленої Конституцією та Регламентом Верховної Ради України й у разі його застосування може завдати непоправної шкоди конституціоналізму та правовій системі України.

Тому закликаємо Вас як суб'єктів права на конституційне подання відповідно до статті 150 Конституції України, статей 13, 15, 39, 40, 71 Закону України «Про Конституційний Суд України» негайно звернутися до Конституційного Суду України з конституційним поданням про визнання неконституційним порядку зміни Конституції, що встановлюється у Законі України «Про всеукраїнський референдум».

Конституційне подання на 8 аркушах додається

Ініціатори конституційного подання:

Коаліція громадських організацій «За чесний референдум»

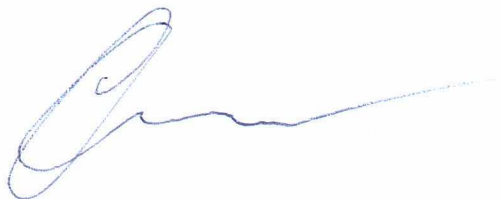
Центр ЮЕЙ

Центр політико-правових реформ

Український незалежний центр політичних досліджень

Лабораторія законодавчих ініціатив

25.04.2013

Ініціатори конституційного подання:
Коаліція громадських організацій «За чесний референдум»

Суб'єкти права на конституційне подання:

_____ народних депутатів України

Уповноважені представляти інтереси суб'єкта права на конституційне подання:
1. Представник коаліції «За чесний референдум»
2.

ВІДКРИТЕ КОНСТИТУЦІЙНЕ ПОДАННЯ

про визнання положень пункту 1 частини третьої статті 3, частини другої, третьої статті 15, статті 16, частини п'ятою статті 95 Закону України «Про всеукраїнський референдум» такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними)

Відповідно до статті 150 Конституції України, статей 13, 15, 39, 40, 71 Закону України «Про Конституційний Суд України» звертаємося до Конституційного Суду України з письмовим клопотанням про визнання положень пункту 1 частини третьої статті 3, частини другої, третьої статті 15, статті 16, частини п'ятої статті 95 Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 06.11.2012 № 5475-VI (опублікованого у «Голосі України» від 28.11.2012 № 226) такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними). Ініціаторами конституційного подання виступила Коаліція громадських організацій «За чесний референдум», до складу якої входять Центр політико-правових реформ, Український незалежний центр політичних досліджень, Центр UA, Лабораторія законодавчих ініціатив та Інститут виборчого права (див. додаток 28).

Зазначені положення Закону, на наше переконання, є неконституційними виходячи з такого правового обґрунтування.

1. Закон встановлює неконституційний порядок зміни Конституції України.

Відповідно до частини другої статті 15 Закону «Шляхом всеукраїнського референдуму за народною ініціативою Український народ як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні може реалізувати своє виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні шляхом прийняття Конституції України (установчу владу) у порядку, який визначений цим Законом». Тобто Закон встановлює, що порядок прийняття нової Конституції врегульовується лише цим Законом.

Проте, в Україні визнається та діє принцип верховенства права, який полягає у тому, що Конституція України має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції та повинні відповідати

ій. Конституція України не передбачає можливості встановлення порядку прийняття нового Основного Закону держави законами або іншими нормативно-правовими актами. Відповідними її положеннями врегульовано виключно процедуру внесення змін до Конституції. Крім цього, статтями 85 та 92 Основного Закону України не передбачено повноважень Верховної Ради України врегульовувати у законодавчому порядку процедуру прийняття нової Конституції. За пунктом 1 частини першої статті 85 Конституції України до відання єдиного законодавчого органу держави належить тільки внесення змін до Основного Закону України і виключно в межах і порядку передбачених розділом XIII Конституції України.

Таким чином, оскаржені положення Закону прийнято не на основі Конституції України, а Верховна Рада України, ухвалюючи їх, порушила приписи частини другої статті 6 та частини другої статті 19 Основного Закону держави, вийшла за межі своїх конституційних повноважень.

Не можна полишити поза увагою також те, що встановлення Законом не передбаченого Основним Законом порядку прийняття нової Конституції України заперечує саму політико-правову ідеологію конституціоналізму. Такі дії парламенту де-факто нівелюють саму сутність конституції як Основного закону держави, що є смисловим стрижнем теорії і практики конституціоналізму¹.

Викладене кореспондується зі сталою правовою позицією Конституційного Суду України, яка полягає у тому, що порядок проведення всеукраїнського референдуму щодо прийняття нової Конституції України має бути визначено **у Конституції та законах України**.

Так, Конституційний Суд України при розгляді питання про здійснення влади народом в пункті 1 резолютивної частини Рішення від 5 жовтня 2005 року зазначив, що «положення частини другої статті 5 Конституції України «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» треба розуміти так, що в Україні вся влада належить народові. Влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною та здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення через вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії у порядку, **визначеному Конституцією та законами України**, через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, сформовані відповідно до Конституції та законів України» (виділено нами).

В Рішенні Конституційного Суду України від 16 квітня 2008 року було конкретизовано саме питання прийняття нової Конституції та встановлено, що: «... народ як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні може реалізувати на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою своє виключне право визначати і змінювати конституційний лад в Україні шляхом прийняття Конституції України **у порядку, який має бути визначений Конституцією і законами України.**» (виділено – нами). При цьому, як вказано у пункті 4 мотивувальної частини цього Рішення, «процес прийняття нової Конституції України (нової редакції) може бути започаткований лише після з'ясування волі Українського народу щодо необхідності прийняття нової Конституції України». Проте Законом не передбачено проведення референдуму з метою «з'ясування волі Українського народу щодо необхідності прийняття нової Конституції України», не визначено суб'єкта та порядок його ініціювання, правові наслідки.

У Рішенні Конституційного Суду України від 27 березня 2000 року наголошено: «питання, викладені в... пункті 6 («Чи згодні Ви з тим, що Конституція України має прийматися всеукраїнським референдумом?») статті 2 Указу, суперечать Конституції

¹ Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм: Монографія. – К.:Юридична фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. – С. 50-51.

України... Викладене в пункті 6 статті 2 Указу питання виносить на всеукраїнський референдум без з'ясування волі народу щодо необхідності прийняття нової Конституції України і, отже, ставить під сумнів чинність Основного Закону України, що може призвести до послаблення встановлених ним основ конституційного ладу в Україні, прав і свобод людини і громадянина» (абзаци перший, п'ятий підпункту 4.4 пункту 4 мотивувальної частини)».

Натомість Закон встановлює, що прийняття нової Конституції України має відбуватися виключно «у порядку, який визначений цим Законом», та не передбачає попереднього з'ясування думки народу щодо необхідності прийняття нової Конституції. Таким чином, зазначені положення Закону ігнорують верховенство Конституції України, не відповідають змісту її положень, тлумачення яким надав Конституційний Суд України.

Вивчення положень Закону дає підстави стверджувати, що аналізовані норми Закону, окрім ознак неконституційності, мають також колізійний характер, і застосування їх як правової підстави для проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою може поставити під сумнів легітимність результатів народного волевиявлення.

По-перше, Закон не відносить всеукраїнський референдум за народною ініціативою з питання прийняття нової Конституції України до конституційних референдумів.

Відповідно до частини третьої статті 3 Закону предметом конституційного референдуму може бути:

- схвалення нової редакції Конституції України;
- внесення змін до Конституції України;
- скасування, втрату чинності чи визнання нечинним закону про внесення змін до Конституції України.

Оскільки наведений перелік носить вичерпний характер, то це означає, що Закон не передбачає можливості проведення конституційного референдуму з питання прийняття нової Конституції України. Відповідно це питання не може бути предметом і інших референдумів, передбачених статтею 3 Закону (ратифікаційного, законодавчого або загального референдумів).

Отже Закон, встановлюючи право Українського народу приймати нову Конституцію на всеукраїнському референдумі, водночас не визначає порядку реалізації народом цього права.

По-друге, зі змісту положень Закону випливає, що на всенародне голосування виносить проект нової Конституції України, запропонований ініціативною групою.

Проте Закон не містить норм, якими б врегульовувався порядок підготовки проекту нової Конституції, його суспільного обговорення, участі Парламенту як єдиного законодавчого органу, що наділяється установчими повноваженнями згідно з пунктом 1 частини першої статті 85 Конституції України в частині внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції України.

Таким чином, застосування зазначених положень Закону на практиці створить парадоксальну ситуацію, коли прийняття нової Конституції за відсутності конституційного та законодавчого врегулювання порядку підготовки її тексту, розгляду та ухвалення, є процедурно простішим для ініціаторів, ніж внесення змін до окремих положень Конституції. Водночас процес підготовки тексту нової Конституції, формулювання її положень, у тому числі тих, що визначають перелік, зміст та обсяг встановлених чинною Конституцією прав людини, стає непрозорим і закритим від суспільства. Такий спосіб розроблення і прийняття нової Конституції

держави не тільки є невідомим у практиці розвинених демократичних держав, а й не відповідає сучасним європейським стандартам у галузі референдного права, викладеним, зокрема, у документах Венеціанської Комісії – Керівних принципів для конституційних референдумів на національному рівні 2001 року (CDL-INF(2001)10) та Кодексі належної практики щодо референдумів 2007 року (CDL-AD(2007)008rev).

Так, законодавство більшості європейських країн, як і чинна Конституція України (частина перша статті 156), закріплює проведення референдуму як одну із стадій процесу внесення змін до конституції. В жодному разі не як єдину та остаточну стадію зміни конституції, зокрема і шляхом прийняття нової Конституції України.

Відповідно до європейських стандартів у сфері конституційних референдумів:

- на конституційному рівні повинні бути явно врегульовані такі питання: типи референдумів та органи, уповноважені призначати референдум; предмет референдуму; наслідки референдуму; загальні положення і принципи; основні правила, які визначають процедурну і предметну придатність; судовий перегляд» (пункт II.A Керівних принципів для конституційних референдумів на національному рівні 2001 року);

- «Використання референдумів повинно бути підпорядковане правовій системі в цілому, а особливо нормам, які регулюють перегляд Конституції» (пункт II.B.3 Керівних принципів для конституційних референдумів на національному рівні 2001 року); «Використання референдумів повинно бути підпорядковане правовій системі в цілому, особливо процедурним нормам» (Пункт III.1 «Верховенство права» Кодексу належної практики щодо референдумів 2007 року; див. також Рекомендацію 1821(2007) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про Кодекс належної практики щодо референдумів» від 23.11.2007 та Декларацію Комітету Міністрів Ради Європи «Про Кодекс належної практики щодо референдумів» від 27.11.2008);

- «Якщо проект перегляду конституції пропонується частиною електорату або органом влади, однак не парламентом, парламент повинен визначити свою оцінку тексту, що виноситься на голосування» (пункт II.M Керівних принципів для конституційних референдумів на національному рівні 2001 року); «Якщо текст виноситься на голосування на вимогу частини електорату або органом влади, однак не парламентом, парламент повинен мати можливість надати необов'язковий висновок щодо тексту, що виноситься на голосування. У випадку народної ініціативи він може бути уповноважений висунути пропозицію, альтернативу до запропонованого тексту, яка буде одночасно винесена на всенародне голосування» (Пункт III.6 «Висновок парламенту» Кодексу належної практики щодо референдумів 207 року).

Натомість Закон повністю виводить Парламент з процедури зміни Конституції.

Таким чином, Закон не відповідає положенням Розділу XIII Конституції України, які визначають порядок внесення змін до Конституції України.

По-гребче, Закон всупереч положенням розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» Конституції України встановлює можливість зміни Конституції України шляхом скасування законів про внесення змін до Конституції України з автоматичним відновленням дії попередніх положень Конституції України.

Так, відповідно до пункту 1 частини третьої статті 3 Закону за предметом конституційний референдум може бути про скасування, втрату чинності чи визнання нечинним закону про внесення змін до Конституції України. Згідно з статтею 16 Закону всеукраїнський референдум щодо скасування, втрати чинності чи визнання нечинним закону про внесення змін до Конституції України - це форма реалізації Українським народом свого права визначати конституційний лад в Україні шляхом прийняття нової редакції Конституції України на всеукраїнському референдумі.

Всеукраїнський референдум щодо скасування, втрати чинності чи визнання нечинним закону про внесення змін до Конституції України проголошується Президентом України за народною ініціативою. Згідно з частиною п'ятою статті 95 Закону положення Конституції, які було змінено законом України, що втратив чинність або скасований (визнаний таким, що втратив чинність, чи визнаний нечинним) відповідно до схваленого на всеукраїнському референдумі рішення, поновлюють свою дію з дня оголошення Центральною виборчою комісією відповідних результатів всеукраїнського референдуму.

З викладеного випливає, що на всеукраїнському референдумі за народною ініціативою, який проголошується Президентом України, можна змінити Конституцію України шляхом скасування, втрати чинності чи визнання нечинним закону про внесення змін до Конституції України та відновити дії попередніх положень Конституції України. Проте **такого порядку зміни Конституції не передбачено Основним Законом України**. Конституція України не дозволяє змінювати свої положення через спрощену процедуру їх скасування.

Порядок внесення змін до Конституції України встановлюється самою Конституцією України. При цьому Конституція України містить більш захищений порівняно з іншими Розділ XIII «Внесення змін до Конституції України», який присвячено виключно врегулюванню порядку внесення змін до Основного Закону України та який не допускає врегулювання зміни Конституції іншими актами.

Спеціальний порядок внесення змін до конституції, або її часткової ревізії випливає з встановленого статтею 8 Конституції України принципу найвищої юридичної сили (верховенства) Конституції.

Слід зазначити, що цієї позиції дотримувався і Парламент у 2010 році. При розгляді відповідного законопроекту № 6278 у *другому читанні* на пленарному засіданні 9 липня 2010 року Парламентом, виходячи з неконституційності процедури скасування, втрати чинності чи визнання нечинним закону про внесення змін до Конституції України, було прийнято рішення про врахування поправки народного депутата України Ю. Ключковського щодо вилучення у пункті 1 частини третьої статті 3 проекту слів «скасування, втрату чинності чи визнання нечинним закону про внесення змін до Конституції України»² (витяг зі стенограми пленарного засідання додається).

Також наступного дня (10 липня 2010 року) на пленарному засіданні Парламентом було повністю вилучено статтю 16 Законопроекту № 6278 на підставі того, що вона встановлювала неконституційний порядок проведення всеукраїнського референдуму щодо схвалення нової редакції Конституції України, внесення змін до Конституції України, скасування, втрату чинності чи визнання нечинним закону про внесення змін до Конституції України³ (витяг зі стенограми пленарного засідання додається). Однак чинні положення пункту 1 частини третьої статті 3 проекту, статті 16 Закону повністю співпадають з відповідними положеннями Законопроекту, які було вилучено Парламентом з мотивів їх неконституційності.

Таким чином, Закон встановлює можливість внесення змін до Конституції України у порядку, не передбаченому Розділом XIII Конституції.

По-четверте, Законом всупереч положенням розділу XIII Конституції України встановлюється можливість зміни Конституції України (в тому числі прийняття її в

² Стенограма пленарного засідання ВРУ, 09.07.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/967.html>

³ Стенограма пленарного засідання ВРУ, 10.07.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/969.html>

новій редакції) на референдумі за народною ініціативою *без участі Верховної Ради та Конституційного Суду*.

Так, відповідно до частини третьої статті 15 «Шляхом всеукраїнського референдуму за народною ініціативою Український народ як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні, здійснюючи своє волевиявлення, може **в порядку, який визначений цим Законом**, схвалювати нову редакцію Конституції України, вносити зміни до Конституції України». Відповідно до частини першої статті 16 Закону «Всеукраїнський референдум щодо схвалення нової редакції Конституції України, внесення змін до Конституції України ... - це форма реалізації Українським народом свого права визначати конституційний лад в Україні шляхом прийняття нової редакції Конституції».

Отже, Закон встановлює порядок зміни Конституції через всеукраїнський референдум за народною ініціативою, який не передбачений розділом XIII «Внесення змін до Конституції України» та у неконституційний спосіб виводить з процесу зміни Конституції України їх основних обов'язкових суб'єктів – Верховну Раду України та Конституційний Суд України.

Викладене суперечить правовій позиції Конституційного Суду України, сформульованій у Рішенні від 30 жовтня 1997 року № 5-зп, за якою «винятки з конституційних норм встановлюються самою Конституцією України, а не іншими нормативними актами».

Відповідно до пункту 1 частини першої статті 85 Конституції України до повноважень Верховної Ради України належить внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції України. Також слід зазначити, що особливістю процедури внесення змін до Конституції України є обов'язкова участь у цьому процесі Конституційного Суду України (стаття 159 Конституції України).

Це також не відповідає правовій позиції Конституційного Суду України, викладеній у Рішенні від 5 жовтня 2005 року, за якою «положення частини третьої статті 5 Конституції України «право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами» треба розуміти так, що тільки народ має право безпосередньо шляхом всеукраїнського референдуму визначати конституційний лад в Україні, який закріплюється Конституцією України, а також змінювати конституційний лад внесенням змін до Основного Закону України **в порядку, встановленому його розділом XIII**» (виділено нами).

Не зайве зазначити, що свої сумніви щодо конституційності зазначених положень Закон, які врегульовують порядок зміни Конституції України, висловило і Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України у своєму Висновку, який додається.

Багато фахівців-конституціоналістів, а саме судді Конституційного Суду України у відставці, Голова Центральної виборчої комісії, науковці, експерти висловили свою позицію щодо неконституційності порядку зміни Конституції України, що встановлений Законом (див. додатки 16 - 25).

Враховуючи викладене вище, на наш погляд, положення пункту 1 частини третьої статті 3, частини другої, третьої статті 15, статті 16, частини п'ятою статті 95 Закону суперечать положенням частини другої статті 8, пункту 1 частини першої статті 85, статей 154, 155, 156, 159 Конституції України.

З огляду на викладене ПРОСИМО:

відповідно до пункту 1 статті 150, статті 152 Конституції України, § 26 Регламенту Конституційного Суду України розглянути справу щодо нашого конституційного подання та визнати такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними) положення, пункту 1 частини третьої статті 3, частини другої, третьої статті 15, статті 16, частини п'ятою статті 95 Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 06.11.2012 № 5475-VI.

Враховуючи, порушення принципу верховенства Конституції зазначеними положеннями Закону та виходячи з основного завдання Конституційного Суду – гарантувати верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України (стаття 2 Закону України «Про Конституційний Суд України») відповідно до § 26 Регламенту Конституційного Суду України просимо конституційне провадження щодо нашого конституційного подання визнати невідкладним.

Додатки:

1. Витяг з Конституції України
2. Витяг з Закону України «Про всеукраїнський референдум»
3. Рішення Конституційного Суду України від 27 березня 2000 року № 3-рп/2000 у справі про всеукраїнський референдум за народною ініціативою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9351>
4. Рішення Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 у справі про здійснення влади народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9891>
5. Рішення № 12-рп/98 від 9 липня 1998 року у справі про тлумачення терміну «законодавство» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=8835>
6. Рішення Конституційного Суду України від 30 жовтня 1997 року № 5-зп у справі К.Г.Устименка // Офіційний вісник України. – 1997. - № 46. - С. 126.
7. Рішення Конституційного Суду України від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008 у справі про прийняття Конституції і законів України на референдумі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9954>
8. Стенограма пленарного засідання ВРУ, 09.07.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/967.html>
9. Стенограма пленарного засідання ВРУ, 10.07.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/969.html>
10. Стенограма пленарного засідання ВРУ, 06.11.2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4094.html>
11. Керівні принципи для конституційних референдумів на національному рівні, ухвалені Венеціанською Комісією 6-7 листопада 2001 року // Європейський демократичних доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії. Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К.: Логос, 2009. – С.262-267.
12. Кодекс належної практики щодо референдумів, ухвалений... Венеціанською Комісією 16-17 березня 2007 року // Європейський демократичних доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії. Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. - Вид. 2-е, випр. і доповн. - К.: Логос, 2009. – С.268-289.

13. Рекомендація 1821(2007) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про Кодекс належної практики щодо референдумів» від 23 листопада 2007 року // Європейський демократичних доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії. Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред.. Ю. Ключковського. - Вид. 2-е, випр. і доповн. - К.: Логос, 2009. – С.467.
14. Декларація Комітету Міністрів Ради Європи «Про Кодекс належної практики щодо референдумів» від 27 листопада 2008 року // Європейський демократичних доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії. Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих та регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред.. Ю. Ключковського. - Вид. 2-е, випр. і доповн. - К.: Логос, 2009. – С.494-495.
15. Висновок Головного науково-експертне управління Апарату Верховної Ради...
16. Інтерв'ю В. Шаповала «Той, хто сьогодні ініціюватиме загальнонаціональний референдум, діятиме як політичний провокатор» // Юридичний вісник України № 9, 2-8 березня 2013 року – С. 7
17. А. Стрижак. «Легітимність Конституції держави повинна бути поза всякою підозрою»// Закон і бізнес. – 2013. – № 10 (1109). – 9-15 березня. – С. 4-5.
18. С. Головатий «Влада помножила на нуль Україну та її Конституцію» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/8649.html>
19. Ю. Кириченко, І. Коліушко. Парламентські вибори програли – не біда, позбавимо парламент повноважень //Дзеркало тижня – 9 листопада 2012 року - № 40 – С. 4-5.
20. Ю. Кириченко, І. Коліушко. Парламент схвалив неконституційний порядок зміни Конституції України // Юридичний вісник України – 23 листопада 2012 року - № 46 (907) – С. 4-5.
21. Я.Журба Референдум як інструмент узурпації влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravo.org.ua/politicreformandconstitutionslaw/2011-12-14-18-24-53/1234-referendum-iak-instrument-uzurpatsii-vlady.html>
22. С. Конончук «Народовладдя за викликом» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2012/11/6/6976851/>
23. Т.Шамайда «За крок до прірви. Прийнятий закон про референдум узаконить державний переворот» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/41327/>
24. Ю. Ключковський «Закон дозволяє проводити референдум за «білоруським сценарієм» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/64549>
25. І.Капсамун «Референдум для кого» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/referendum-dlya-kogo>
26. Чи готова Рада укласти договір між суспільством та владою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/podrobici/chi-gotova-rada-uklasti-dogovirmizh-suspilstvom-i-vladoyu>
27. Витяг з Закону України «Про політичні партії» від 5 квітня 2001 року № 2365-III
28. Звернення Коаліції громадських організацій «За чесний референдум» до суб'єктів права на конституційне подання. Угода про створення Коаліції громадських організацій «За чесний референдум».

Підписи народних депутатів